

ADAM MONIUSZKO

<https://orcid.org/0000-0002-7924-669X>

Uniwersytet Warszawski

O PROBLEMATYCE PRZYSIĘGI W DAWNYM PRAWIE POLSKIM*

Abstrakt: Paweł Rogowski podjął się trudnego i ambitnego zadania kompleksowego omówienia zagadnienia stosowania przysięgi w średniowiecznym prawie polskim. Analizuje formy i funkcje dawnej przysięgi oraz jej tło historyczne i kulturowe. Ujęcie to nie jest jednak wolne od błędów i uproszczeń. Niniejszy artykuł recenzyjny zawiera uwagi polemiczne dotyczące omówienia funkcjonowania przysięgi w dawnym prawie polskim.

Słowa kluczowe: prawo polskie XV–XVI w., *iuramentum corporale*, przysięga sędziowska, przysięga królewska.

Abstract: Paweł Rogowski had undertaken a difficult and important task to comprehensively analyse the question of the use of oath in the medieval Polish laws. He discusses the forms and functions of the old oath against its historical and cultural background. His approach, however, is not free of errors and oversimplifications. This review article presents some polemic remarks upon the functioning of the oath in the old Polish laws.

Keywords: Polish laws of the fifteenth–sixteenth centuries, *iuramentum corporale*, judicial oath, royal oath.

Badania mediewistyczne — wymagające świetnego warsztatu historycznego i prawnego — przez dekady stanowiły atut naukowego środowiska historycznoprawnego. Jeszcze w drugiej połowie XX w. studia nad polskim prawem w średniowieczu prowadzono na bardzo wysokim poziomie w kilku ośrodkach akademickich: krakowskim (Adam Vetulani, Stanisław Roman, Ludwik Łysiak, Waclaw Uruszczak), warszawskim (Jakub Sawicki, Juliusz Bardach, Stanisław Russocki), łódzkim (Jan Adamus, Józef i Jacek Matuszewscy, Zygfryd Rymaszewski),

* Na marginesie książki: Paweł Rogowski, *Przysięga w średniowiecznym prawie polskim*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016, ss. 234.

poznańskim (Bogdan Lesiński, Witold Maisel), toruńskim (Zbigniew Zdrójkowski, Krystyna Kamińska). W ostatnim czasie znalazły się one w dużym kryzysie w nauce historii prawa polskiego. Widoczna jest luka pokoleniowa — brakuje badaczy młodych i średniego pokolenia zainteresowanych prawem średniowiecznym. Właściwie tylko krakowski ośrodek historycznoprawny utrzymał swoje znaczenie na mapie polskiej mediewistyki. Do Uruszczaka dołączyli jego uczniowie: Maciej Mikuła, Grzegorz Maria Kowalski i Krzysztof Fokt. Oprócz nich zaledwie kilku historyków prawa z różnych ośrodków zajmuje się średniowiecznym prawem i ustrojem (m.in. Marian J. Ptak, Krzysztof Góźdz-Roszkowski). Regres badań mediewistycznych widać również na odbywających się co dwa lata zjazdach historyków prawa, na których na ok. 130–140 wygłaszanych referatów zaledwie kilka — i to też stojących na zróżnicowanym poziomie merytorycznym — dotyczy tej epoki. Wydaje się przy tym, że nie jest to stan przejściowy. Cała dyscyplina jest w swoistej defensywie, spowodowanej obserwowanym od kilku lat znacznym zmniejszeniem ilości godzin dydaktycznych przeznaczonych na historię prawa na studiach prawniczych — co przekłada się na zmniejszanie liczby etatów i grona badaczy zajmujących się tą tematyką¹. Dodatkowo, wyraźny jest trend polegający na skupianiu badań na prawie dziesiętnasto- i dwudziestowiecznym, ściślej powiązanych ze współczesnymi systemami prawnymi.

Tym większe zainteresowanie wzbudziła monografia Pawła Rogowskiego poświęcona przysiędze w średniowiecznym prawie polskim. Połączone ono było z pewnymi — jak się okaże uzasadnionymi — obawami powodowanymi niewielkim dorobkiem naukowym Autora w zakresie historii prawa średniowiecznego. Oprócz recenzowanej pozycji, będącej w istocie wydaniem rozprawy doktorskiej obronionej w 2013 r. na Wydziale Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL, stanowią go bowiem tylko dwie publikacje², głównym zaś nurtem badawczym Autora stało się współczesne prawo rodzinne.

Omawiana książka składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia i bibliografii. Każdy z rozdziałów podzielono na mniejsze części (punkty i podpunkty) i kończy się krótkim podsumowaniem tez w nim zawartych, co wpływa

¹ Przykładowo: w wyniku reformy programu studiów prawniczych na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego przeprowadzonej w 2017 r. ograniczono o połowę liczbę godzin dydaktycznych przeznaczonych na zajęcia z historii ustroju i prawa na pierwszym roku studiów prawniczych. Jednocześnie — z różnych względów — liczba osób zatrudnionych w Katedrze Historii Ustroju i Prawa Polskiego spadła z siedmiu do czterech. Dyskusja o kondycji historii prawa jeszcze sprzed głębszych reform studiów prawniczych zob.: H. Olszewski, *Uwagi o stanie nauk historycznoprawnych*, „Państwo i Prawo” 65, 2010, 4, s. 3–14; W. Uruszczak, *À propos „Uwag o stanie nauk historycznoprawnych”*, „Państwo i Prawo” 65, 2010, 9, s. 106–111; A.B. Zakrzewski, *Czemu ma obecnie służyć historia prawa, co jej grozi?*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 10, 2011, s. 35–46.

² P. Rogowski, *Status prawny stanu rycerskiego w Polsce średniowiecznej. Ius militare, Kodeks Rycerski*, w: *Prawo w Europie średniowiecznej i nowożytnej*, t. 1, red. A. Lis, Lublin 2011, s. 33–46; idem, *Przysięga na Słońce jako przykład środka dowodowego w średniowieczu*, w: *Prawo w Europie średniowiecznej i nowożytnej*, t. 2, red. A. Lis, Lublin 2012, s. 191–202.

dotadnio na klarowność konstrukcji pracy. Korzystnie wypada warstwa edytorska: rozprawę napisano starannym językiem i w dobrym stylu, zasadniczo wolna jest też od błędów językowych i stylistycznych. Niedostatkiem jest natomiast brak indeksów ułatwiających wyszukiwanie informacji zawartych w książce.

We wstępie omówiono pokrótce zakres tematyczny i chronologiczny pracy, jej założenia, wskazano na stosowane metody i wykorzystaną literaturę i źródła. Autor stawia sobie trzy cele. Podstawowym jest „podjęcie próby przedstawienia instytucji przysięgi w sposób kompleksowy” (s. 13). Aby to osiągnąć, Rogowski postanowił zarysować przysięgę na szerokim tle porównawczym. Trzeba przyznać, że główne założenie pracy przedstawia się interesująco i rzeczywiście aspiruje do wypełnienia luki w dotychczasowym dorobku historii prawa. Wątpliwości budzą pozostałe dwa cele: wykazanie, że przysięga miała wyjątkowe znaczenie w ówczesnym społeczeństwie oraz brak jej „stanowości” — stosowano ją niezależnie od pochodzenia stanowego. O znaczeniu i „świętej grozie” przysięgi pisał przed ponad wiekiem Przemysław Dąbkowski³, więc nie jest to teza nowa. Poza tym, jej udowodnienie jest trudne na podstawie głównie źródeł normatywnych — dominujących w bazie źródłowej pracy dla okresu średniowiecznego w Polsce. Trzeci cel również nieco zaskakuje. Po pierwsze: kwestia stanowości prawa pojawia się wraz z ukształtowaniem się społeczeństwa stanowego, a więc ok. XIV w. Tymczasem praca ma obejmować swym zakresem średniowiecze rozumiane jako okres od powstania państwa polskiego (przez Autora identyfikowanego z rokiem 966) do końca XV stulecia (s. 12). Przez większość tego czasu stanowość instytucji przysięgi jest zatem irrelevantna. Natomiast dla okresu prawa stanowego wystarczy choćby pobieżna lektura syntezy dziejów państwa i prawa polskiego, by znaleźć przysięgę jako środek dowodowy w postępowaniu sądowym każdego z omawianych tam stanów⁴. Dyskusyjnym założeniem przyjętym w pracy jest uznanie prawa miejskiego za prawo polskie (s. 12). Nie rozstrzygając o zasadności takiego spojrzenia, warto zwrócić uwagę, że towarzyszyć mu powinna pogłębiona analiza. W omawianej książce jej zabrakło: udowadniać ją ma jedno zdanie z pochodzącej z połowy XVI w. pracy Bartłomieja Groickiego. Nie ma natomiast odniesień do literatury przedmiotu, w tym nowych ustaleń Grzegorza Marii Kowalskiego i Macieja Mikuły, przedstawiających skomplikowane relacje między prawem magdeburskim, ustawodawstwem królewskim i sejmowym i zwyczajem w prawie miejskim⁵.

³ P. Dąbkowski, *Litkup. W dodatku: o przysiędze i klątwie. Studium z prawa polskiego*, Lwów, 1906, s. 58–60. Nie było to zjawisko ograniczone do średniowiecznej Polski, np. w Anglii jeszcze pod koniec XVII w. ostrzegano świadków o grożących im na Sądzie Ostatecznym konsekwencjach grzechu krzywoprzysięstwa, R.S. Willen, *Rationalization of Anglo-Legal Culture. The Testimonial Oath*, „The British Journal of Sociology” 34, 1983, s. 116–117.

⁴ *Historia państwa i prawa polskiego*, red. J. Bardach, t. 2: *Od połowy XV wieku do 1795 r.*, wyd. 2 popr., Warszawa 1966, s. 390–391, 419, 432.

⁵ G.M. Kowalski, *Zwyczaj i prawo zwyczajowe w doktrynie sądów miejskich karnych w Polsce (XVI–XVIII w.)*, Kraków 2013; M. Mikuła, *Prawodawstwo króla i sejmu dla małopolskich miast królewskich (1386–1572). Studium z dziejów rządów prawa w Polsce*, Kraków 2014.

Nie poruszono także kwestii ewolucji prawa chełmińskiego obowiązującego w Prusach Królewskich i części miast północnych ziem Królestwa Polskiego⁶. W zakresie metod badawczych na uwagę i aprobatę zasługuje sięgnięcie do metody retrogresywnej — w przypadku „długiego trwania” instytucji przysięgi jest to zabieg uzasadniony. Wzmacniając stanowisko Autora, można przytoczyć pominięte w omawianej pracy ustalenia Łukasza Gołaszewskiego. Wykazał on stosowanie przysięgi rajców knyszyńskich na początku XVIII w., zgodnie z — zapewne jeszcze średniowieczną — rotą i formą (przysięga na słońce) zapisaną przez Bartłomieja Groickiego⁷. Jednocześnie jednak, metoda retrogresywna jest niekiedy nadużywana do przedstawienia instytucji prawnych, które nie występowały w średniowieczu, lecz wykształciły się w następnej epoce.

Rozdział pierwszy Autor poświęcił pojęciu i genezie przysięgi, poczynawszy od jej stosowania przez ludy pierwotne poprzez antyczne systemy prawne. Obok definicji przysięgi przedstawiono — oparte głównie na literaturze obcojęzycznej z XIX i pierwszej połowy XX w. — socjologiczną oraz antropologiczną analizę tej instytucji oraz jej stosowanie w starożytnych prawach: egipskim, greckim i rzymskim. Znalazło się też miejsce na rozważania o roli prawa rzymskiego w rozwoju polskiego prawa oraz konkluzja, stwierdzająca, że średniowieczna instytucja przysięgi w Polsce miała korzenie w dawnym prawie zwyczajowym oraz właśnie w prawie rzymskim (s. 27–30). Ogólnie rzecz biorąc, jest to ciekawe i potrzebne ujęcie tematu, choć sposób jego przeprowadzenia budzi pewne zastrzeżenia. Z jednej strony jest zbyt obszerne: w sumie rozważania na temat czasów pierwotnych i starożytności zajmują około trzeciej części tekstu głównego, co powoduje do pewnego stopnia niezgodność treści z tytułem i celami pracy. Z drugiej zaś jest niepełne: brakuje opisanie instytucji przysięgi w średniowiecznej Europie i to pomimo dostępnej polskiej literatury — by wspomnieć choćby niedawną książkę Michaliny Dudy i Sławomira Józwiaka⁸.

Drugi rozdział książki dotyczy różnorodnych form przysięgi. Autor dokonuje podziału przysięgi na trzy rodzaje: na słońce, cielesną (*iuramentum corporale*) oraz na duszę i imiona świętych. W zakresie przysięgi korporalnej pojawia się jedna z podstawowych hipotez postawionych we wstępie książki. Powołując się głównie na dziewiętnastowieczną literaturę anglosaską, Autor stara się na nowo spojrzeć na sedno przysięgi cielesnej. Rozszerza dotychczas powszechnie w polskiej nauce przyjętą definicję *iuramentum corporale* jako przysięgi osobistej o dodatkowy element sakralny: „uznanie rzeczy świętej, której przysięgający

⁶ Na temat prawa chełmińskiego zob.: *Studia Culmensia historico-juridica czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1–2, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1988–1990.

⁷ Ł. Gołaszewski, *Przepisy prawa miejskiego a wybory władz w Knyszynie (XVI — pocz. XVIII w.)*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 6, 2013, 2, s. 109–131 (zwłaszcza dokument 4 w aneksie, s. 128–131).

⁸ M. Duda, S. Józwiak, *Ze świata średniowiecznej symboliki. Gest i forma przysięgi w średniowiecznej Europie (X–XV w.)*, Kraków 2014 (tam też obszerna i niewykorzystana w recenzowanej książce bibliografia dotycząca rytuałów przysięgi w średniowiecznej Europie).

dotykał, za ucieleśnienie bądź ciało samego Jezusa Chrystusa (*Corpus Christi*)” (s. 116). Kluczowym wówczas elementem staje się gest dotknięcia owego świętego przedmiotu ucieleśniającego Chrystusa. W związku z tym *iuramentum corporale* uznano za przysięgę tylko chrześcijańską. Z kolei przysięgę na słońce definiować ma przede wszystkim skierowanie ręki w kierunku słońca, jako przedmiotu, na który jest składana. Propozycja takiego ujęcia jest interesująca, ale też niepozbawiona słabości. Przedstawiając przysięgę na słońce, przytoczono materiały źródłowe opublikowane przez Władysława Semkowicza z terenów piętnastowiecznego Mazowsza dotyczące dowodzenia szlachectwa. Rogowski nie zwrócił jednak uwagi, że w dwóch z trzech cytowanych zapisków pada stwierdzenie o złożeniu przysięgi cielesnej na słońce⁹. Wynika z nich, że przynajmniej dla piętnastowiecznej szlachty mazowieckiej do złożenia *iuramentum corporale* nie był konieczny przedmiot mający ucieleśniać Chrystusa. Przy omówieniu tego rodzaju przysięgi warto dodać, że wbrew twierdzeniom jakoby „strona *iuramentum corporale* zawsze składała osobiście” (s. 115) w prawie mazowieckim znano wyjątki od tej zasady, umożliwiające złożenie przysięgi przez pełnomocnika¹⁰.

Wprowadzony podział przysięg na kategorie jest niekonsekwentny ze względu na brak przyjętego jednolitego kryterium: o przynależności do przysięg korporalnej lub na słońce decydować ma gest i postawa, a w przypadku przysięgi na duszę i imiona świętych — rota. W związku z tym, np. przysięgę deputatów trybunalskich zakwalifikowano jako przysięgę na duszę z powodu umieszczenia na końcu roty zwrotu: „Boże mię ubij na ciełe i na duszy”. Tymczasem wiadomo, że przysięgę taką składano na krucyfiks, była więc zatem — według klasyfikacji przyjętej przez Autora — jednocześnie przysięgą cielesną. Jego uwadze umknęło przy tym, że przywołał przysięgę deputatów do Trybunału Litewskiego, podczas gdy deputaci koronni ślubowali według innej roty¹¹. Innym

⁹ „Iuramento corporali duobus digitis in solem elevatis et erectis, praestito et facto; iuramento corporali praestito in solem duobus digitis erectis; erectis versus solem duobus digitis per iuramentum corporaliter praestitum [wyróżnienie — A.M.]” (przyp. 30–32 na s. 91–92), W. Semkowicz, *Wywody szlachectwa w Polsce XIV do XVII w.*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie” 3, 1911–1912, nr 141–142, s. 40.

¹⁰ J. Rafacz, *Zastępcy stron w dawnym procesie polskim*, Kraków 1923 (RWHF PAU, seria 2, t. 38 [64]), s. 72.

¹¹ Rota litewskiej przysięgi deputackiej pochodzi z konstytucji z 1601 r., VC 2/2, s. 292. Rotę deputatów koronnych, niezawierającą zaklęcia na duszę, podał Andrzej Lisiecki *Trybunał Główny Koronny siedmią splendorów oświecony*, Kraków 1638, s. 172, zob. O. Balzer, *Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego w XVI wieku*, Warszawa 2009, s. 329. W przypadku Trybunału Koronnego warto zaznaczyć, że nieco inną przysięgę składali deputaci z województw wołyńskiego, braclawskiego i kijowskiego. Dołączono do niej zwrot zarczający, że deputat nie jest sługą rękodajnym, VC 2/2, s. 122, 155; zob. K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa, 2006, s. 369; W. Bednaruk, *Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794*, Lublin 2008, s. 277.

mankamentem jest uznanie — w ślad za starszą literaturą — przysięgi żydowskiej jako przysięgi na słońce. Hanna Zaremska przekonywająco dowodziła, że była to przysięga sakralna, a w geście zwrócenia się twarzą w stronę wschodzącego słońca podstawowe znaczenie miała strona świata: dopełniano w ten sposób rytuał modlitewny nakazujący kierowanie się w stronę Jerozolimy¹².

Przedmiotem dociekań w rozdziale trzecim są funkcje przysięgi, których wyróżniono cztery: dowodową, koronacyjną, urzędniczą oraz utwierdzającą/umacniającą zobowiązania. Jeśli chodzi o przysięgę dowodową w średniowiecznym prawie polskim, rozważania — zresztą zgodnie z zapowiedzią zamieszczoną we wstępie do pracy — bazują przede wszystkim na dotychczasowym dorobku nauki historii prawa¹³. Są one skonstruowane poprawnie, choć nie wnoszą zbyt wiele nowego. Na taki stan rzeczy rzutuje dobrana baza źródłowa — w tym fragmencie Autor sięga głównie po źródła o charakterze normatywnym (np. Księga Elbląska, Statuty Kazimierza Wielkiego, prace Bartłomieja Groickiego), źródła zaś praktyki stosowania prawa ograniczone są przede wszystkim do wydanych drukiem średniowiecznych rot przysięg sądowych. Stąd też do niektórych stwierdzeń padających w tych partiach książki należy podchodzić z ostrożnością, gdyż wymagają one weryfikacji na poziomie prawa w działaniu w różnych regionach Korony Królestwa Polskiego¹⁴. Zauważyć można brak konsekwencji w rozróżnianiu współprzysiężników oraz świadków. Nie jest to proste, gdyż obie grupy w łacińskojęzycznych źródłach określano jako *testes*. Autor definiuje oba terminy, natomiast opisując konieczność złożenia przysięgi solennej z udziałem innych osób określa ją jako przysięgę ze świadkami, choć część wskazywanych w tej sytuacji norm odnosi się do współprzysiężników (s. 158 nn.)¹⁵.

¹² H. Zaremska, *Iuramentum Iudeorum — żydowska przysięga w średniowiecznej Polsce*, w: *E scientia et amicitia. Studia poświęcone Profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciopięciolate urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, kom. red. M. Drzewiecki, Warszawa–Pułtusk 1999, s. 229–243.

¹³ W pierwszym rzędzie wskazać można wykorzystane w omawianej pracy: W. Semkowicz, *Przysięga na słońce. Studium porównawcze prawno-etnologiczne*, Lwów 1916, w: *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, t. 2, Lwów 1916, s. 305–377; S. Borowski, *Przysięga dowodowa w procesie polskim późniejszego średniowiecza*, Warszawa 1926; B. Lesiński, *Przysięga na duszę jako dowód w średniowiecznym prawie polskim*, CPH 24, 1972, 2, s. 19–36. Czasów późniejszych dotyczą: S. Szczotka, *Stosowanie przysięgi na słońce w polskim sądownictwie wiejskim XVIII wieku*, CPH 2, 1949, s. 452–458; A. Moniuszko, *Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia*, „Соціум. Альманах соціальної історії” 9, 2010, s. 361–372.

¹⁴ Przykładowo: zob. różnorodną — i odmienną od norm statutowych — praktykę orzeczniczą sądów mazowieckich z końca XVI w. w kwestii konieczności potwierdzenia przysięgi własnej współprzysiężnikami, A. Moniuszko, *Iuramentum corporale praestitit*, s. 369–371.

¹⁵ Przykłady ze Statutu Wielkopolskiego: art. 13 wymagał przysięgi ze współprzysiężnikami w celu dowiedzenia długu: między 20 a 40 grzywnami *metsecundus*,

Jedną z ważniejszych tez zawartych w pracy jest zmiana charakteru przysięgi koronacyjnej, która dokonała się w okresie dwóch bezkrólewi po śmierci Zygmunta Augusta. W tym miejscu pojawia się pytanie o zasadność zamieszczania rozważań na ten temat w pracy chronologicznie mającej zamykać się w średniowieczu. Nowa forma przysięgi królewskiej była bowiem ściśle związana z przemianami ustrojowymi i politycznymi, które zaszły w XVI stuleciu. Pojawiające się w książce twierdzenie, że nowa przysięga koronacyjna „poza znaczeniem ceremonialnym staje się [–] normą prawną” (s. 195) jest dyskusyjne. Wydaje się, że klarowności wyводу przysłużyłoby się przyjęcie tezy Romana Sobotki — rozróżnił on przysięgę koronacyjną oraz przysięgę królewską połączoną z zaprzysiężeniem dotychczasowych praw¹⁶. Ta ostatnia nie zawsze odbywała się bezpośrednio w trakcie ceremoniału koronacyjnego¹⁷. Sądzić przy tym należy, że zwyczajowy obowiązek konfirmacji praw i przywilejów wydanych przez poprzedników istniał już przed artykułami henrykowskimi¹⁸, wprowadzono doń też pewne sankcje. Kazimierza Jagiellończyka dopiero po kilku latach zmuszono do zatwierdzenia praw poprzedników groźbą (tu pojawia się pytanie: w jakim stopniu realną?) wypowiedzenia posłuszeństwa¹⁹. Aleksander Jagiellończyk konfirmacji dokonał na sejmie w 1505 r., zastrzegając nieważność wszelkich aktów stojących w sprzeczności z zaprzysięganymi przywilejami i wolnościami królestwa²⁰. Od zaprzysiężenia potwierdzenia dawnych praw zależec miała również wierność i posłuszeństwo poddanych wobec Zygmunta Augusta, co wprost wskazano w akcie z 1529 r. Monarcha oczekiwanej konfirmacji praw dokonał w 1537 r., jednocześnie przyrzekając, że ponowi ją stanom po objęciu tronu po śmierci ojca. Przyrzeczenie wypełnił, wydając stosowne przywileje (choć taka forma budziła wątpliwości ówczesnych): ogólny na sejmie w 1548 r. (z sankcją podobną jak w 1505 r.) oraz szczegółowy na sejmie

a powyżej 40 grzywien „mettercius fideiussor et duo alii firmabunt propriis iuramentis”. Autor nie zauważył kolejnego podobnego przykładu uregulowanego w Statucie — składania przysięgi z sześcioma współprzysiężnikami przy oczyszczeniu się z zarzutu zgwałcenia (art. 21): „Si vero virgo vel mulier de oppressione aliquem accusaverit calumpniose et in ea signa oppressionis non apparuerint, ut est dictum, extunc is, quem accusavit, cum sex sue conditionis hominibus se expurgabit”. Z kolei świadków mających wiedzę wymagano zgodnie z art. 45 przy oczyszczeniu sędziego z nagany (art. 12) oraz oczyszczeniu z nagany szlachectwa (art. 45). Zob. *Statuty Kazimierza Wielkiego, cz. 2: Statuty wielkopolskie*, wyd. L. Łysiak, Warszawa–Poznań 1982.

¹⁶ R. Sobotka, *Powoływanie władcy w Rocznikach Jana Długosza*, Warszawa 2005, s. 135–137, 141–145.

¹⁷ W recenzowanej książce obie kwestie połączono: „wymóg przysięgi koronacyjnej, potwierdzającej prawa i przywileje” (s. 173).

¹⁸ R. Sobotka, op. cit., s. 165–186; W. Uruszczak, *Sejm w Radomiu z 1505 roku i konstytucja nihil novi*, CPH 57, 2005, 2, s. 18; D. Makiła *Artykuły henrykowskie (1573–1576). Geneza, obowiązywanie, stosowanie. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2012, s. 167–177.

¹⁹ Notabene, konfirmacji praw monarcha dokonał dopiero w 1453 r., zatem sześć lat po objęciu tronu, nie zaś po trzech latach — jak stwierdzono w książce (s. 172).

²⁰ F. Papée, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 2006, s. 102; VC 1/1, s. 173.

w 1550 r.²¹ Warto też zauważyć, że kwestia obowiązku potwierdzania przywilejów poprzedników przez obejmującego tron monarchę na tle zasady *princeps legibus solutus* stanowiła przedmiot zainteresowania glosatorów (Accursius, Azo)²² — z pewnością uwzględnienie tego kontekstu dobrze przysłużyłoby się omawianej pracy. Zmiany ustrojowe, które zaszły po śmierci ostatniego z Jagiellonów doprowadziły do zasady obligatoryjnego potwierdzenia praw przed aktem koronacji i połączenia przysięg koronacyjnej i królewskiej. Dodano także sankcję w postaci możliwości wypowiedzenia posłuszeństwa monarsze. Ten bodaj najważniejszy element w koncepcji nowej przysięgi jako normy prawnej był jednak sformułowany w sposób bardzo ogólny. Dopiero następne dekady doprowadziły do jego dookreślenia oraz sformalizowania i to w sposób, który czynił drogę do wypowiedzenia posłuszeństwa monarsze niedotrzymującemu zobowiązań zawartych w przysiędze bardzo skomplikowaną²³. W związku z powyższym, ciekawym aspektem mogłoby być porównanie próby zagrożenia wypowiedzeniem posłuszeństwa monarsze niedotrzymującemu przysięgi królewskiej w średniowieczu i czasach późniejszych. Z pewnością też wywód dotyczący zmiany przysięgi królewskiej — skoro już go wprowadzono — powinien zostać przeprowadzony z większą starannością. Nie opisano w nim kontrowersji związanych z próbą jej zmiany w trakcie koronacji Henryka Walezego²⁴. Co więcej, czytelnik po lekturze odpowiedniego fragmentu recenzowanej książki może odnieść wrażenie, że ów monarcha zaprzysięgł artykuły henrykowskie i złożył przysięgę koronacyjną według oczekiwanej przez szlachtę roty (s. 174), co nie odpowiada wszakże rzeczywistości. Nie wskazano też wyraźnie, jakie nowe elementy pojawiły się w rocie przysięgi koronacyjnej od 1576 r.

Autor przecenił wagę przysięgi urzędniczej, twierdząc odnośnie do sędziów: „Całkiem prawdopodobne było więc, że w razie krzywoprzysięstwa sędzia taki pozbawiany był swojego stanowiska” (s. 176). Dowodzić tej tezy ma glosa do artykułu 11 *Ius Municipale* Pawła Szczerbica (s. 181), którą ekstrapolowano na wszystkich — w tym szlacheckich — sędziów. Zresztą, cytowany fragment glosy wspomina o warunkach, jakie ma spełniać ławnik (przysięgły) — takich

²¹ A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August — król polski i wielki książę litewski (1520–1572)*, Warszawa 2010, s. 37–38, 200–201; VC 1/2, s. 300–304, VC 2/1, s. 22–28.

²² K. Pennington, *Władca i prawo (1200–1600). Suwerenność monarchy a prawo poddanych w zachodnioeuropejskiej tradycji prawnej*, red. J. Pysiak, Warszawa 2012, s. 85–91.

²³ Ostatnio: E. Opaliński, *Zjazd rokoszowy w Jędrzejowie w roku 1607*, w: *Król a prawo stanów do oporu*, red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Warszawa 2010, s. 221–248; D. Makiła, op. cit., s. 338–349, 476–483 (w tych pracach wcześniejsza literatura).

²⁴ Przebieg sejmów koronacyjnych jest gruntownie przedstawiony w literaturze: S. Płaza, *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574)*, Kraków 1969, s. 138–171; E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998, s. 307–325. Syntetycznie o problemie konfirmacji praw przez Walezego: eadem, *Henryk Walezy wobec akceptacji praw Rzeczypospolitej*, w: *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Waławowi Uruszczakowi*, t. 1, red. S. Grodziski et al., Kraków 2010, s. 157–172.

jak osiadłość, cechy charakteru i zaprzysiężenie — a nie o odpowiedzialności za złamanie przysięgi²⁵. Z dotychczasowych ustaleń wiadomo, że w średniowieczu złożenie z urzędu dożywotnich urzędników zdarzało się wyjątkowo — a i to głównie ze względu na brak osiadłości²⁶. Naruszenia zasad sprawiedliwego i zgodnego z prawem orzekania można było dochodzić na drodze nagany sędziego i żalować należy, że wątek ten nie został podjęty w omawianej pracy²⁷. Autor nie sprecyzował również, którzy z urzędników — w tym sędziów — składali przysięgę przed objęciem stanowiska. Z pracy nie dowiemy się np. czy dotyczyło to również podkomorznych, asesorów, wiceurzędników, komorników i żupców zasiadających na roczkach sądowych. Na kartach książki podano rotę przysięgi „na urząd sędziego, podsędka i pisarza sądowego” (s. 179–180) pochodzącą z osiemnastowiecznego kompendium mów i pism *Swada polska y łacińska* Jana Ostrowskiego-Daneykowicza. Zrobiono to jednak w sposób nienależyty. Podobnie jak we wcześniej wzmiankowanym przypadku deputatów, także tu wykorzystano rotę przysięgi sędziów w Wielkim Księstwie Litewskim. Tymczasem różniła się ona od rot sędziów koronnych zapisanych w szesnastowiecznych zbiorach prawniczych, a nawet — wydanej w *Swadzie* na tej samej stronie. Rota koronna jest mniej rozbudowana retorycznie w zakresie zapewnienia bezstronności sędziego, nie zawiera również — charakterystycznego dla prawa litewskiego — przekleństwa w przypadku krzywoprzysięstwa: „Boże mię ubij”. Nasuwa to refleksję natury bardziej ogólnej. Piszący o dawnym prawie w Rzeczypospolitej winni pamiętać o wielości współistniejących systemów prawnych i zachować ostrożność w rozciąganiu norm prawnych z jednego systemu na całość obowiązującego prawa. Roty przysięg sędziowskich w prawie koronnym ustaliły się zapewne dopiero w drugiej połowie XVI w. Na sejmie radomskim w 1505 r. — choć przypomniano o konieczności składania przysięgi przez sędziów mianowanych spośród kandydatów wybranych na sejmikach — nie zamieszczono rot sędziowskiej wśród *Formae iuramentorum* wchodzących

²⁵ Ewentualnych śladów takiej odpowiedzialności można doszukiwać się w innym fragmencie tej glosy, poświęconym sędziom sprzeniewierzającym się podstawowym obowiązkom: „niezbożni ludzie i krzywoprzysięzcy by byli i niegodni być zwani ławnikami, a na ostatek byliby wiecznie potępieni”, P. Szczerbic, *Ius Municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i niemieckiego na polski z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. G.M. Kowalski, Kraków 2011, s. 74. Pytaniem otwartym pozostaje, w jakim stopniu powyższy ustęp miał charakter moralizatorski, a w jakim — normatywny.

²⁶ A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970, s. 103; A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi (1370–1526)*, Wrocław 1962, s. 254–255.

²⁷ W formule nagany sędziego nie odnoszono się jednak do złamania przysięgi, zob. J. Rafacz, *Nagana sędziego w dawnym procesie polskim*, Lublin 1921, s. 46–58. Choć początkowo jedną z sankcji dla naganionego sędziego była utrata czci — a co za tym idzie — i urzędu, Józef Rafacz przyznał, że nie udało mu się odnaleźć ani jednego bezdyskusyjnego potwierdzenia źródłowego dla pozbawienia naganionego sędziego dotychczas piastowanego stanowiska, *ibidem*, s. 129.

w skład Statutu Łaskiego²⁸. Ujednolicone formy przysięg sędziów zawierała i miała wprowadzić — ostatecznie odrzucona — Korektura praw z 1532 r.²⁹ Dwie dekady później Jakub Przyłuski w opracowanym przez siebie zbiorze praw podał inne formy rot³⁰. Wykorzystał je potem w swojej — cieszącej się dużą popularnością — pracy Jan Herburt, a za nim inni twórcy projektów kodeksów z końca XVI w.³¹ Choć wymaga to jeszcze dalszych szczegółowych badań, należy domniemywać, że właśnie na tej drodze doszło do ujednolicenia przysięgi sędziowskiej. W materiałach do historii sądownictwa województwa krakowskiego wydanych przez Stanisława Kutrzebę — niestety niewykorzystanych w omawianej książce — znalazł się zapisek dotyczący zaprzysiężenia sędziów sądu ziemskiego z 1519 r., z którego wynika, że użyte w tym celu roty przysięg sędziego i podsędka były odmienne od podanych w późniejszych zbiorach Przyłuskiego i Herburta³². Należy też podkreślić, że przysięga pisarza ziemskiego różniła się przysięgi sędziego i podsędka ze względu na inny zakres obowiązków pisarskich³³. Jak zatem widać, z powyższych względów cytowana w książce rota przysięgi nie odzwierciedla tej, którą wypowiadano wedle prawa polskiego przy objęciu urzędów sędziowskich w średniowieczu. Zresztą, rozważania poświęcone przysiędze urzędniczej stanowią bodaj najślabszy fragment książki. Niezrozumiała niechęć do wykorzystywania dotychczasowych ustaleń zawartych w literaturze przedmiotu przekracza tu granice rzetelności badawczej. Dość powiedzieć, że ze sporego dorobku monograficznego poświęconego urzędnikom Polski średniowiecznej nie wykorzystano niemal nic (brak odniesień do badań prowadzonych m.in. przez: Antoniego Gąsiorowskiego, Stanisława Kutrzebę, Władysława Pałuckiego, Józefa Sporsa, Zygfryda Rymaszewskiego, Barbarę Waldo, Adama Wolffa), w większości przypisów zaś przytoczono podręczniki akademickie i prace popularnonaukowe.

²⁸ W konstytucji „De officialibus iudiciorum” stwierdzono: „Officiales iudiciorum eligantur in conventionibus terrestribus [- -] electique praestent nostri praesentis statute vigore iuramentum”, VC 1/1, s. 141. Wymóg ten — wyraźnie formułując go również wobec pisarzy — powtórzono w 1519 r., *ibidem*, s. 310–311.

²⁹ *Statuta inclity Regni Poloniae recens recognita et emendata*, Cracoviae 1532, f. 40–40v.; W. Uruszczak, *Korektura praw z 1532 roku. Studium historyczno-prawne*, t. 1, Kraków 1990, s. 88.

³⁰ J. Przyłuski, *Leges seu Statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia* [- -], Cracoviae 1553, s. 579 (przysięga sędziowska), 581 (przysięga pisarska).

³¹ J. Herburt, *Statuta Regni Poloniae in ordinem alphabeti digesta*, Cracoviae 1563, k. 138; S. Sarnicki, *Statuta y metrika przywileiow koronnych* [- -], Kraków 1594, s. 554; J. Januszowski, *Statuta, prawa i constitucie koronne łacińskie i polskie* [- -], Kraków 1600, s. 486. Z prac tych skorzystał Jan Ostrowski-Daneykowicz, przepisując rotę przysięgi sędziowskiej, *Swada polska y łacińska* [- -], t. 1, cz. 3: *Swada kancelaryjna*, Lublin 1745, s. 53.

³² *Zbiór aktów do historii ustroju sądów prawa polskiego i kancelaryi sądowych województwa krakowskiego z wieku XVI-XVIII*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1909 (Archiwum Komisji Prawniczej, 8/2), s. 10–11.

³³ A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja — funkcjonowanie — postępowanie*, Warszawa 2013, s. 146–147.

Kolejną funkcją przysięgi przedstawioną w książce jest jej wykorzystywanie w obszarze zobowiązań prawa publicznego i prywatnego. Autor dowodził – co jest jedną z głównych hipotez pracy – że mogła ona być środkiem zarówno utwierdzającym, jak i umacniającym umowy. Jest to wniosek interesujący i wydaje się słuszny, ale też z pewnością wymagał staranniejszego udokumentowania. Dotyczy to zarówno omówienia dotychczasowego stanu badań (w pracy uwzględniono tylko stanowiska Przemysława Dąbkowskiego, Stanisława Estreichera oraz pogląd Katarzyny Sójki-Zielińskiej przedstawiony w akademickim podręczniku historii prawa), jak również analizy większej liczby zapisków źródłowych. Przy omówieniu roli przysięgi w prawie prywatnym zabrakło stwierdzenia, że prawdopodobnie wykorzystywano ją w sposób ograniczony (głównie, gdy stroną był Kościół), a jej rola u schyłku średniowiecza była już chyba znikoma³⁴. Można też postawić pytanie o kwestię zupełnie pominiętą w książce: stosowanie przysięgi w zobowiązaniach prywatnych w prawie miejskim. Odpowiedź na nie wymagałaby analizy ksiąg radzieckich i ławniczych. W kontekście średniowiecznej tematyki pracy Autor niepotrzebnie wdawał się w przedstawianie rozwoju koncepcji umowy aż do czasów szkoły prawa natury czy też omawiał stosowanie przysięgi w tzw. *potioritas abjurata*. Należy zauważyć, że zasady ustalania pierwszeństwa w egzekucji z nieruchomości obciążonej zastawem bez dzierżenia (*potioritas*) – zgodnie z regułą *prior tempore, potior iure* – nie były instytucją prawa średniowiecznego, lecz utrwaliły się w drugiej połowie XVI w., w związku z kształtującą się praktyką trybunalską oraz konstytucją „O ważności zapisów” z 1588 r.³⁵ W rozdziale nie omówiono wszystkich funkcji przysięgi: zabrakło m.in. analizy *homagium* składanego monarsze, funkcji skarbowych (przysięga poborców, zaprzysięganie przez podatników podstawy opodatkowania), przysięgi wojskowej, stosowania przysięgi uwierzytelniającej testamenty ustne³⁶.

W rozdziale czwartym Autor zajął się skutkami prawnymi krzywoprzysięstwa, przedstawiając przegląd różnych koncepcji na jego definiowanie i karanie od czasów najdawniejszych do XVI–XVII w. Choć pomysł jest dość ryzykowny dla przejrzystości konstrukcji pracy, to jednak zebranie w jednym miejscu rozproszonych informacji źródłowych dotyczących negatywnych konsekwencji złamania przysięgi jest zabiegiem udanym. Wartość wywodu podnosi odwołanie się do ustaleń Witolda Maisla w zakresie praktyki orzekania poznańskich

³⁴ P. Dąbkowski, *Polskie prawo prywatne*, t. 2, Lwów 1911, s. 400; J. Rafacz, *Dawne prawo sądowe polskie w zarysie*, Warszawa 1936, s. 352.

³⁵ Tak genezę *potioritas* opisywał znakomity siedemnastowieczny praktyk, palestrant trybunalski Adam Żydowski w pracy *Potioritas et nonnullae dispunktionis iuris*, Varaviae 1631, k. A2.

³⁶ Zob. R. Sobotka, op. cit., s. 185–187; K. Łopatecki, *Disciplina militaris w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, s. 96–106; J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 207–210; J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*, Lublin 2004, s. 249, 254.

sądów miejskich w XVI w. Teza o surowym karaniu krzywoprzysięzców jest jednak wątpliwa. Autor przytoczył poznański przykład ukarania dwóch z nich piętnowaniem i ucięciem palców w 1548 r.³⁷ Stanowi on zresztą egzemplifikację zastosowania kary przewidzianej przez prawo chełmińskie³⁸. Warto jednak zwrócić uwagę, że podobnej kary mutylacyjnej nie odnalazł Marian Mikołajczyk w badanej małopolskiej praktyce karnej XVI–XVIII w.³⁹ Być może sądy w praktyce obchodziły się łagodniej z krzywoprzysięzcami: przykład takiego postępowania podał niedawno Piotr Kitowski⁴⁰. Zasadne jest więc pytanie, jak często karano w miastach osoby składające fałszywe przysięgi i czy nie było to uwarunkowane partykularnie. Inną problematyczną kwestią są kategorię stwierdzenia na temat praktyki orzeczniczej sądu sejmowego. Przy obecnym stanie badań i zachowania źródeł niezwykle trudnym zadaniem jest dokonywanie takich ustaleń. Stąd dziwić może konstatacja: „najczęściej za krzywoprzysięstwo karał śmiercią” (s. 210). Poparto ją jedynie fragmentem dziewiętnastowiecznej i mało krytycznej pracy Franciszka Salezego Dmochowskiego, bazującej w części poświęconej sądom i palestrze na pamiętniku Jędrzeja Kitowicza z połowy XVIII w.⁴¹ Wprawdzie krzywoprzysięstwo znajdowało się we właściwości rzeczowej sądu sejmowego⁴², jednak nie wiadomo, jak wiele tego typu spraw tam rozpatrywano i jakie wyroki były ferowane⁴³. Ponownie należy też podkreślić,

³⁷ W. Maisel, *Poznańskie prawo karne do końca XVI wieku*, Poznań 1963, s. 191–194.

³⁸ Dopiero *Constitutio Criminalis Carolina* z 1532 r. wprowadziła ujednoliczoną karę obcięcia dwóch palców oraz infamii za krzywoprzysięstwo, szerzej: D. Janicka, *Prawo karne w trzech rewizjach prawa chełmińskiego z XVI w.*, Toruń 1992, s. 78–80.

³⁹ M. Mikołajczyk, *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku*, Katowice 1998, s. 213–215.

⁴⁰ Pochodzi on jednak dopiero z połowy XVIII w., a więc z okresu łagodzenia surowości represji karnej. Skazana za fałszywą przysięgę mieszczanka pomorskiego miasteczka Nowe została w 1760 r. skazana na tydzień więzy i karę pieniężną, P. Kitowski, *Sukcesja spadkowa w mniejszych miastach województwa pomorskiego w II połowie XVII i XVIII wieku. Studium prawno-historyczne*, Warszawa 2015, s. 153.

⁴¹ F.S. Dmochowski, *Dawne zwyczaje i obyczaje szlachty i ludu wiejskiego w Polsce i krajach ościennych*, Warszawa 1860, s. 2.

⁴² Wymienia go wśród przestępstw prywatnoskargowych (*criminales privata*) sądzonych przez sąd sejmowy Jan Szwosowski w swoim projekcie *Postępek prawny skrócony*, VC 3/1, s. 57. Pojawia się również w konstytucjach reformujących sąd sejmowy z lat 1775 i 1776, zob. Z. Szcząska, *Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku*, CPH 20, 1968, 1, s. 101–105.

⁴³ Na potrzeby niniejszego artykułu przeprowadzono sondażową kwerendę w czterech księgach tzw. *memoranda* zawierających krótkie adnotacje ze spraw sądu sejmowego z lat 1613–1621. Niestety, nie znalazł się wśród nich ani jeden proces o złożenie fałszywej przysięgi, AGAD, MK, ARS (Księgi Sądów: Asesorskiego, Relacyjnego i Sejmowego) 8, k. 1–3, 19–29, 80–84v.; ARS 9, k. 28v.–33v.; ARS 10, k. 50v.–58v.; ARS 11, k. 34v.–39v., 58–66v. Niemniej jednak materiały w nich zawarte sprawiają wrażenie niekompletnych: zawierają przede wszystkim sprawy o kwartę i dobra królewskie — brakuje natomiast postępowań karnych. Postulować można przeprowadzenie gruntownej kwerendy

że powyższe kwestie dotyczą ewentualnego karania krzywoprzysięstwa w wiekach XVI–XVIII, natomiast — ze względu na temat pracy — bardziej przydałaby się analiza wyroków sądów w średniowieczu⁴⁴.

Na osobną ocenę zasługuje dobór i sposób wykorzystywania źródeł oraz aparat naukowy pracy. Przede wszystkim Autor w żaden sposób nie uzasadnił wyboru bazy źródłowej. Zasadniczo oparł się on na pomnikach dawnego prawa, źródła uwzględniające praktykę prawną spożytkował w mniejszym zakresie. Jednak, nawet w odniesieniu do pomników prawa, nie zostały one wykorzystane w całości: brakuje wydań źródeł prawa chełmińskiego i mazowieckiego⁴⁵. Nie jest jasne, dlaczego w pracy nie uwzględniono szerzej ksiąg sądowych, choćby w zakresie wydanych kilkudziesięciu tomów ksiąg ziemskich, grodzkich, radzieckich i ławniczych⁴⁶. Opracowania omawiające praktykę stosowania przysięg w średniowiecznej Polsce ukazały się w pierwszej połowie XX w., w związku z tym skorzystanie z powojennych wydawnictw źródłowych (ksiąg miejskich oraz ksiąg ziemskich: poznańskiej, kaliskiej i krakowskiej) mogło przynieść wiele nowych i cennych ustaleń. W bibliografii nie zastosowano — wbrew przyjętej praktyce — podziału źródeł na archiwalia, starodruki i źródła wydane. Ze źródeł archiwalnych można odnaleźć cztery pozycje: księgi wpisów Metryki Koronnej, płockie i wyszogrodzkie księgi ziemskie wieczyste relacji oraz rękopis I Statutu Litewskiego. W przypadku tego ostatniego warto zwrócić uwagę, że istnieje kilka nowych krytycznych edycji tego aktu prawnego (jedna także z polskim tłumaczeniem)⁴⁷. Przy księgach ziemskich i Metryce Koronnej nie wskazano, w których tomach przeprowadzono kwerendę, a są to przecież zbiory kilkudziesięcio- czy nawet kilkusettomowe. Przy bliższym spojrzeniu na sposób ich wykorzystania można nabrać przeświadczenia, że Autor w ogóle nie miał

materiałów sądu sejmowego z sejmów lubelskich z lat: 1554, 1566, 1569 przechowywanych w zespole ksiąg ziemskich lubelskich w Archiwum Państwowym w Lublinie.

⁴⁴ Jako przykład takiej analizy dotyczącej *falsa recognitio* składanych przez woźnych — a więc problematyce zbliżonej do fałszywych przysięg — może służyć praca Zygryda Rymaszewskiego *Woźny sądowy. Z badań nad organizacją sądów prawa polskiego w średniowieczu*, Warszawa 2008, s. 178–189.

⁴⁵ *Prawo starochełmińskie 1584 (1394)*, red. W. Maisel, Z. Zdrójkowski, przekł. A. Bzdęga, A. Gaca, Toruń 1985; *Rewizja nowomiejska prawa chełmińskiego 1580 (1814) zwana także Ius Culmense emendatum lub Ius Culmense Polonicum*, red. Z. Zdrójkowski, przekł. I. Malinowska-Kwiatkowska, J. Sondel, Z. Rymaszewski, Toruń 1993; Z. Rymaszewski, *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*, Łódź 1993; *Iura Masoviae Terrestria*, t. 1–3, wyd. J. Sawicki, Warszawa 1972–1974.

⁴⁶ Autor uwzględnił księgi wydane w serii *Akta Grodzkie i Ziemskie dawnej Rzeczypospolitej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, ale ten ogromny materiał wykorzystał tylko przy kilku kwestiach.

⁴⁷ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, Vilnius 1991; *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, wyd. I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius 2001; *Pervyj Litovskij Statut (1529 g.)*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, Vilnius 2004.

wykazywanych archiwaliów w ręku. W przypadku ksiąg ziemskich sam wskazał, że powołuje się na nie za pośrednictwem innej publikacji (s. 120, przyp. 144) — w takim wypadku nie powinno się takiego źródła podawać w bibliografii, pozostawiając samą publikację. Natomiast jeśli chodzi o *Metrykę Koronną*, to wbrew zapewnieniom znajdującym się w tabeli skrótów: „po symbolu MK znajdują się cyfry arabskie kolejno oznaczające tom i numer karty” (s. 7), numer pojawiający się w przypisach nie ma nic wspólnego z numerem karty w określonym tomie *Metryki Koronnej*⁴⁸. Prawdopodobnie jest to numer dokumentu z sumariuszy wydanych przez Teodora Wierzbowskiego.

Uwagi można wysunąć także w odniesieniu do innych źródeł. Widać pewien problem z rozróżnianiem źródeł i opracowań, skoro część edycji źródłowych zamieszczono w bibliografii w dziale „Monografie”: są tu m. in. *Starodawne prawa polskiego pomniki* Antoniego Zygmunta Helcla, *Kronika polska* Joachima Bielskiego (bez wskazania wydawcy), *Swada* Jana Ostrowskiego-Daneykowicza, edycje rot przysięg czy też prace Bartłomieja Groickiego. W tym ostatnim wypadku warto odnotować, że opis bibliograficzny podaje wykorzystanie szesnastowiecznego wydania *Porządku sądów i spraw miejskich*, ale w przypadku *Artykułów prawa majdeburskiego* i *Tytułów prawa majdeburskiego* skorzystano już z dwudziestowiecznej edycji, nie wskazując zresztą wydawcy — Karola Koranyiego. Do tego Groicki ma być rzekomo autorem pracy *Niektóre instytucje prawa polskiego XVI stulecia*, wydanej w Lesznie w 1939 r. W rzeczywistości nie napisał on takiej pracy, a jest to — niewiele wnosząca — kompilacja z jego dzieł, opracowana przez Mieczysława J. Opatrnego. Nie wiadomo, dlaczego wybrano dziewiętnastowieczne wydania Statutów Kazimierza Wielkiego zamiast ich doskonalszej edycji dokonanej przez Oswalda Balzera i Ludwika Łysiaka czy też szesnastowieczne druki prac Pawła Szczerbica, skoro zostały one niedawno wydane przez Grzegorza Marię Kowalskiego. Kwintesencją bałaganu w opisach bibliograficznych źródeł jest przypisanie wydania pierwszego tomu *Volumina Legum* Stanisławowi Grodzkiemu, Irenie Dwornickiej i Waławowi Uruszczakowi (s. 222), czyli wydawcom tomu pierwszego *Volumina Constitutionum*. Brakuje uzasadnienia dla korzystania z angielskich przekładów autorów antycznych, gdy w większości wypadków dostępne są polskie wydania ich dzieł — a dotyczy to m.in. Liwiusza, Cycerona, Owidiusza, Horacego i Wergiliusza. Co gorsza — w tekście głównym pojawiają się łacińskie cytaty i ich polskie tłumaczenia, a w przypisach do nich odesłania do anglojęzycznych wydań tych prac. Przykładowo: s. 46–47 zamieszczono polski przekład fragmentu *Fasti* Owidiusza, a w korespondującym przypisie 124 — oryginalną wersję łacińską. Problem jednak w tym, że na końcu przypisu pojawia się odesłanie do nowojorskiego tłumaczenia dzieł Owidiusza

⁴⁸ Poprzestając na jednym przykładzie — w przypisie 137 na s. 119 pojawiają się następujące odsyłacze do wykorzystanych materiałów *Metryki Koronnej*: MK 10, 167; MK 12, 829; MK 14, 1761; MK 15, 391; MK 21, 2781. Jednak podane numery nie mogą odnosić się do foliacji *Metryki Koronnej*, gdyż tom 10 liczy 142 karty, tom 12 — 269 kart, tom 14 — 215 kart, tom 15 — 224 karty, zaś tom 21 — 387 kart.

z 1844 r. Jest to wydanie wyłącznie anglojęzyczne, a poza tym jego dwa tomy zawierają *Metamorfozy* oraz *Listy z Pontu* (*Epistulae ex Pontu*) — nie ma zaś wśród nich *Fasti*⁴⁹. W ten sposób powstaje sytuacja niedopuszczalna: odesłanie do nieistniejącej edycji źródła. Nie wiadomo, z jakiego wydania pochodzi łaciński cytat (zresztą nie zgadzają się jego wersy, przynajmniej w zestawieniu z polskim tłumaczeniem, którym się posłużyłem⁵⁰), nie wiadomo, kto jest autorem przekładu na język polski i nie wiadomo, dlaczego nie wykorzystano polskiego tłumaczenia tego dzieła.

Krytyczne uwagi można przedstawić również — o czym już wspomniałem — wobec literatury przedmiotu spożytkowanej w recenzowanej książce. Przede wszystkim zwraca uwagę nader częste sięganie do współczesnych podręczników akademickich, które przecież tworzone na potrzeby dydaktyki i z tego względu zawierają nieraz uproszczony obraz dawnych instytucji. Z reguły dobrze wykorzystano dotychczasowe polskie badania nad przysięgą. W przypadku literatury obcojęzycznej dają się zauważyć pewne luki w zakresie publikacji z ostatnich kilku dekad, zwłaszcza z wiodących anglojęzycznych czasopism naukowych oraz badań nad rolą rytuału w średniowieczu⁵¹. W dalece niewystarczającym stopniu uwzględniono ustalenia w zakresie wielu zagadnień polskiego prawa w średniowieczu i epoce staropolskiej. Powoduje to sporą liczbę błędów rzeczowych, których część już zasygnalizowałem. Dokładne ich omówienie wykracza poza ramy recenzji, niemniej jednak posłużę się jeszcze jednym drobnym — aczkolwiek symptomatycznym — przykładem. W przypisie 194 na s. 129 Autor omówił kwestię tzw. korektury pruskiej, przytaczając podręcznik *Historia prawa Sójki-Zielińskiej*. Nie sięgnął natomiast do podstawowego w tej materii artykułu Zdrójkowskiego⁵². W rezultacie, tylko w stosunku do treści tego jednego przypisu można wskazać kilka zastrzeżeń. Błąd pojawił się już w samej nazwie korektury pruskiej: zamiast *Ius terrae* winno być *Ius terrestre*. Nie zaznaczono, że

⁴⁹ Ovid. *Translated by Dryden, Pope, Congreve, Addison and others in two volumes*, New York 1844. Dostępne elektronicznie są dwa egzemplarze tego wydania: z nowojorskiej biblioteki publicznej oraz z biblioteki University of Virginia, <https://catalog.hathitrust.org/Record/008620829> (dostęp: 17 XII 2018).

⁵⁰ Owidiusz, *Fasti. Kalendarz polityczny*, tłum. i oprac. E. Wesołowska, Wrocław 2008.

⁵¹ Można w tym zakresie wskazać: H. Silving, *The Oath: I*, „Yale Law Journal” 68, 1959, 7, s. 1329–1390; P. Brown, *Society and Supernatural. A Medieval Change*, „Daedalus” 104, 1975, 2, s. 131–151; R.V. Colman, *Reason and Unreason in Early Medieval Law*, „Journal of Interdisciplinary History” 4, 1974, 4, s. 571–591; Ch.M. Radding, *Superstition to Science. Nature, Fortune and the Passing of Medieval Ordeal*, „American Historical Review” 84, 1979, 4, s. 945–965; H.L. Ho, *The Legitimacy of Medieval Proof*, „Journal of Law and Religion” 19, 2003–2004, 2, s. 259–298. Wartościowe uwagi dotyczące przysięg w procesie średniowiecznym: R. Bartlett, *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal*, Oxford 1986; R.C. van Caenegem, *Methods of Proof in Western Medieval Law*, w: *Legal History. A European Perspective*, red. idem, London 1991, s. 71–113. Zob. też przyp. 9.

⁵² Z. Zdrójkowski, *Korektura pruska — jej powstanie, dzieje oraz jej rola w historii polskiej juralistyki i myśli prawniczej (1598–1830)*, CPH 13, 1961, 2, s. 109–157.

jest to akt prawny modyfikujący stosunki prawne tylko wewnątrz stanu szlacheckiego oraz że był to kodeks fragmentaryczny, regulujący głównie prawo prywatne, zwłaszcza — kwestie związane z prawem spadkowym i majątkowym małżeńskim. Prawo chełmińskie nie zostało „ujednolicone” za czasów Kazimierza Jagiellończyka. Było wręcz przeciwnie: akt królewski z 1476 r. ustanawiał prawo chełmińskie jako obowiązujące dla niemal wszystkich mieszkańców Prus Królewskich, natomiast funkcjonowało ono w kilku różnych wersjach na tym terenie.

Autor dokonał interesującego i trafnego wyboru tematu pracy — rzeczywiście do tej pory nie było całościowego ujęcia problematyki przysięgi w polskim prawie średniowiecznym. Jednakowoż nie sposób oprzeć się wrażeniu, że zabrakło spójnej koncepcji oraz metody przy tworzeniu samej książki. Z jednej strony, poprzez próbę ujęcia tematu od strony antropologicznej, teologicznej i wykorzystanie prawa rzymskiego, podąża ona w modnym — acz nieco ryzykownym metodologicznie — kierunku szkoły komparatystycznej historii prawa w duchu europejskiej tradycji prawnej⁵³. Z drugiej zaś — sposób doboru tematu sugeruje klasyczne studium historycznoprawne. Niestety, praca nie do końca odnajduje się w tych ujęciach. Dla pierwszego brakuje jej świadomego użycia metod, znacznie szerszego wykorzystania dotychczasowej literatury oraz charakterystycznego sposobu wnioskowania z przełożeniem na dzisiejsze stosunki prawne. Dla drugiego — bardziej skrupulatnego wykorzystania źródeł epoki (zwłaszcza: praktyki prawnej) i ich szczegółowej analizy oraz bardzo dobrej orientacji w średniowiecznym prawie polskim. Czytelnik otrzymuje zatem pracę, która szeroko omawia zagadnienia służące tłu porównawczemu, zawiera ciekawe spostrzeżenia i wątki, natomiast przez spłylenie problematyki, dużą liczbę błędów rzeczowych i warsztatowych rozczarowuje w swym podstawowym temacie: przysięgi w średniowiecznym prawie polskim. W związku z tym wskazać należy dalszą potrzebę badań nad przysięgą w prawie polskim zarówno w okresie średniowiecza, jak i Rzeczypospolitej szlacheckiej, z szerszym uwzględnieniem materii prawnej, zwłaszcza zaś — praktyki prawnej i politycznej tego okresu.

⁵³ Zob. R. Zimmermann, *Dziedzictwo Savigny’ego. Historia prawa, prawoznawstwo porównawcze i kształtowanie się europejskiej nauki prawa*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 15, 2005, 1, s. 38–48. Krytyczny zarys argumentacji zarówno przedstawicieli tradycyjnej historii prawa, jak i nowej komparatystyki: D. Heirbaut, *Comparative Law and Zimmermann’s New Ius Commune. A Life Line or a Death Sentence for Legal History? Some Reflections on the Use of Legal History for Comparative Law and Vice Versa*, w: *Ex Iusta Causa Traditum. Essays in Honour of Eric H. Pool*, red. R. van den Bergh et al., Pretoria 2005, s. 136–153, <http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/3492/Feesbundel%20Heirbaut%20D.pdf?sequence=1> (dostęp: 19 X 2018).

Streszczenie

Niniejszy artykuł recenzyjny stanowi komentarz do głównych tez książki Pawła Rogowskiego *Przysięga w średniowiecznym prawie polskim* (Lublin 2016). Jej ambitnym założeniem było kompleksowe przedstawienie zagadnienia stosowania przysięgi w różnych aspektach prawnych i ustrojowych, wraz z prezentacją korzeni tej instytucji oraz tła antropologiczno-kulturowego. Uwagi polemiczne dotyczą przede wszystkim zagadnień, które winny stanowić główną oś rozważań, to jest stosowania przysięgi w dawnym prawie polskim okresu średniowiecza i wczesnej nowożytności. Część tez omawianej pracy można uznać za wartościowe, choć wymagające dalszych badań i lepszego udowodnienia. Należą do nich: znaczenie i istota *iuramentum corporale*, utwierdzająca i umacniająca rola przysięgi w zobowiązaniach. Wobec innych podniesiono argumenty krytyczne, zwłaszcza w zakresie formy i znaczenia przysięgi urzędniczej (w tym sędziowskiej). Nie przekonuje także przeprowadzony podział form przysięgi, zarówno ze względów formalnych (brak jednolitego kryterium podziału), jak również merytorycznych (np. niedostrzeżenie możliwości łączenia *iuramentum corporale* z przysięgą na słońce). W artykule wskazano mankamenty w omówieniu zmian przysięgi królewskiej w XVI w. Sporym brakiem omawianej pracy jest niewystarczające wykorzystanie praktyki dawnego prawa oraz nie najlepsze rozeznanie w systemach i niektórych instytucjach dawnego prawa polskiego, z przysięgą związanych pośrednio. W związku z tym część artykułu poświęcono na korektę takich twierdzeń oraz płynących z nich szczegółowych wniosków.

On the Problem of Oath in the Old Polish Law

The present article is a commentary to the main theses formulated by Paweł Rogowski in his book *Przysięga w średniowiecznym prawie polskim* (The Oath in the Medieval Polish Law, Lublin, 2016). Its ambitious goal was to present in a comprehensive way the problem of the use of oath in different legal and political aspects together with the genesis of this institution and its anthropological and cultural background. My polemic remarks concern mainly the issues that could have form the main axis of the study, i.e. the use of oath in the old Polish laws of the medieval and early modern periods. A part of the theses presented in the book could be regarded as valuable, but further research is required to provide better evidence. They include: the significance and essence of the *iuramentum corporale*, or corporal oath; the confirming and strengthening role of the oath in commitments. Some others gave rise to critical arguments, especially as to regards the form and significance of official oaths (including the judicial oath).

The division of the oath forms seems to be not convincing, either, on both formal (the lack of a uniform division criterion) and substantive grounds (e.g. failure to see the possibility to combine *iuramentum corporale* with the oath on the Sun). The article points out the book's drawbacks in the presentation of the changes in the sixteenth-century royal oath. Another shortcoming of the book is

insufficient use of the practice of the old laws and a lack of familiarity with the systems and some institutions of the old Polish laws directly related to the oath. Due to this fact, a part of the review deals with the correction of such statements and detailed conclusions drawn from them.

Translated by Grażyna Waluga

Bibliografia

- Balzer Oswald, *Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego w XVI wieku*, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2009.
- Bartlett Robert, *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal*, Oxford University Press, Oxford 1986.
- Bednaruk Waldemar, *Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578-1794*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2008.
- Borowski Stanisław, *Przysięga dowodowa w procesie polskim późniejszego średniowiecza*, Warszawa 1926.
- Brown Peter, *Society and Supernatural. A Medieval Change*, „Daedalus” 104, 1975, 2, s. 131-151.
- Colman Rebecca V., *Reason and Unreason in Early Medieval Law*, „Journal of Interdisciplinary History” 4, 1974, 4, s. 571-591.
- Dąbkowski Przemysław, *Litkup. W dodatku: o przysiędze i klątwie. Studium z prawa polskiego*, Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, Lwów 1906.
- Dąbkowski Przemysław, *Prawo prywatne polskie*, t. 2, Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, Lwów 1911.
- Dmochowski Franciszek Salezy, *Dawne zwyczaje i obyczaje szlachty i ludu wiejskiego w Polsce i krajach ościennych*, Warszawa 1860.
- Dubas-Urwanowicz Ewa, *Henryk Walezy wobec akceptacji praw Rzeczypospolitej, w: Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Waclawowi Uruszczakowi*, t. 1, red. Stanisław Grodziski et al., Wydawnictwo UJ, Kraków 2010, s. 157-172.
- Dubas-Urwanowicz Ewa, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1998.
- Duda Michalina, *Józwiak Sławomir, Ze świata średniowiecznej symboliki. Gest i forma przysięgi w średniowiecznej Europie (X-XV w.)*, Universitas, Kraków 2014.
- Gąsiorowski Antoni, *Urzędnicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, PWN, Poznań 1970.
- Gołaszewski Łukasz, *Przepisy prawa miejskiego a wybory władz w Knyszynie (XVI – pocz. XVIII w.)*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 6, 2013, 2, s. 109-131.
- Heirbaut Dirk, *Comparative Law and Zimmermann’s New Ius Commune. A Life Line or a Death Sentence for Legal History? Some Reflections on the Use of Legal History for Comparative Law and Vice Versa*, w: *Ex Iusta Causa Traditum. Essays in Honour of Eric H. Pool*, red. Rena van den Bergh et al., Pretoria 2005, s. 136-153, <http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/3492/Feesbundel%20Heirbaut%20D.pdf?sequence=1> (dostęp: 19 X 2018).

- Herburt Jan, *Statuta Regni Poloniae in ordinem alphabeti digesta*, Cracoviae 1563.
- Historia państwa i prawa polskiego*, red. Juliusz Bardach, t. 2: *Od połowy XV wieku do 1795 r.*, PWN, wyd. 2 popr., Warszawa 1966.
- Ho Hock L., *The Legitimacy of Medieval Proof*, „Journal of Law and Religion” 19, 2003–2004, 2, s. 259–298.
- Iura Masoviae Terrestria*, t. 1–3, wyd. Jakub Sawicki, PWN, Warszawa 1972–1974.
- Janicka Danuta, *Prawo karne w trzech rewizjach prawa chełmińskiego z XVI w.*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1992 (Studia Iuridica / Towarzystwo Naukowe w Toruniu 19/1).
- Januszowski Jan, *Statuta, prawa i constitucje koronne łacińskie i polskie* [–], Kraków 1600.
- Kitowski Piotr, *Sukcesja spadkowa w mniejszych miastach województwa pomorskiego w II połowie XVII i XVIII wieku. Studium prawnohistoryczne*, Neriton, Warszawa 2015.
- Kowalski Grzegorz Maria, *Zwyczaj i prawo zwyczajowe w doktrynie sądów miejskich karnych w Polsce (XVI–XVIII w.)*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2013.
- Lesiński Bogdan, *Przysięga na duszę jako dowód w średniowiecznym prawie polskim*, CPH 24, 1972, 2, s. 19–36.
- Lisiecki Andrzej, *Trybunał Główny Koronny siedmią splendorów oświecony*, Kraków 1638.
- Łopatecki Karol, *Disciplina militaris w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2012.
- Łosowski Janusz, *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004.
- Maisel Witold, *Poznańskie prawo karne do końca XVI wieku*, UAM, Poznań 1963.
- Makiła Dariusz, *Artykuły henrykowskie (1573–1576). Geneza, obowiązywanie, stosowanie. Studium historyczno-prawne*, Vizja Press & IT, Warszawa 2012.
- Mazur Karol, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Neriton, Warszawa 2006.
- Mikołajczyk Marian, *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 1998.
- Mikuła Maciej, *Prawodawstwo króla i sejmu dla małopolskich miast królewskich (1386–1572). Studium z dziejów rządów prawa w Polsce*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2014.
- Moniuszko Adam, *Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia*, „Соціум. Альманах соціальної історії” 9, 2010, s. 361–372.
- Moniuszko Adam, *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie*, Wydawnictwo Campidoglio, Warszawa 2013.
- Olszewski Henryk, *Uwagi o stanie nauk historycznoprawnych*, „Państwo i Prawo” 65, 2010, 4, s. 3–14.
- Opaliński Edward, *Zjazd rokoszowy w Jędrzejowie w roku 1607*, w: *Król a prawo stanów do oporu*, red. Mariusz Markiewicz, Edward Opaliński, Ryszard Skowron, Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2010, s. 221–248.
- Ostrowski-Daneykowicz Jan, *Swada polska y łacińska* [–], t. 1, Lublin 1745.

- Ovid. *Translated by Dryden, Pope, Congreve, Addison and others in two volumes*, Harper & Brothers, New York 1844, <https://catalog.hathitrust.org/Record/008620829> (dostęp: 17 XII 2018).
- Owidiusz, *Fasti. Kalendarz polityczny*, tłum. i oprac. Elżbieta Wesołowska, Ossolineum, Wrocław 2008.
- Papée Fryderyk, *Aleksander Jagiellończyk*, Universitas, Kraków 2006.
- Pennington Kenneth, *Władca i prawo (1200-1600). Suwerenność monarchy a prawa poddanych w zachodnioeuropejskiej tradycji prawnej*, red. Jerzy Pysiak, Wydawnictwa UW, Warszawa 2012.
- Pervyj Litovskij Statut (1529 g.)*, wyd. Stanislovas Lazutka, Irena Valikonytė, Edvardas Gudavičius, Iz-vo Margi Raštaj, Vilnius 2004.
- Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senaja baltarusių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis*, wyd. Stanislovas Lazutka, Irena Valikonytė, Edvardas Gudavičius, Mintis, Vilnius 1991.
- Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, wyd. Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius, Vaga, Vilnius 2001.
- Plaża Stanisław, *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572-1574)*, UJ, Kraków 1969 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 216, Prace Prawnicze, z. 42).
- Prawo starochełmińskie 1584 (1394)*, red. Witold Maisel, Zbigniew Zdrójkowski, przekł. Andrzej Bzdęga, Alicja Gaca, UMK, Toruń 1985 (Teksty Pomników Prawa Chełmińskiego w Przekładach Polskich, 2).
- Przyłuski Jakub, *Leges seu Statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia* [– –], Cracoviae 1553.
- Radding Charles M., *Superstition to Science. Nature, Fortune and the Passing of Medieval Ordeal*, „American Historical Review” 84, 1979, 4, s. 945–965.
- Rafacz Józef, *Dawne prawo sądowe polskie w zarysie*, [s.n.] Warszawa 1936.
- Rafacz Józef, *Nagana sędziego w dawnym procesie polskim*, nakł. Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1921.
- Rafacz Józef, *Zastępcy stron w dawnym procesie polskim*, Kraków 1923 (RWHF PAU, seria 2, 38 [ogólny: 64]).
- Rewizja nowomiejska prawa chełmińskiego 1580 (1814) zwana także Ius Culmense emendatum lub Ius Culmense Polonicum*, red. Zbigniew Zdrójkowski, przekł. Irena Malinowska-Kwiatkowska, Janusz Sondel, Zygfryd Rymaszewski, UMK, Toruń 1993 (Teksty Pomników Prawa Chełmińskiego w Przekładach Polskich, 6).
- Rogowski Paweł, *Przysięga na Słońce jako przykład środka dowodowego w średniowieczu*, w: *Prawo w Europie średniowiecznej i nowożytnej*, t. 2, red. Artur Lis, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012, s. 191–202.
- Rogowski Paweł, *Przysięga w średniowiecznym prawie polskim*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016.
- Rogowski Paweł, *Status prawny stanu rycerskiego w Polsce średniowiecznej. Ius militare, Kodeks Rycerski*, w: *Prawo w Europie średniowiecznej i nowożytnej*, t. 1, red. Artur Lis, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011, s. 33–46.
- Rymaszewski Zygfryd, *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1993 (Prace Wydziału II Nauk Historycznych Społecznych/Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 95).

- Rymaszewski Zygfryd, *Woźny sądowy. Z badań nad organizacją sądów prawa polskiego w średniowieczu*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Sarnicki Stanisław, *Statuta y metrika przywileiow koronnych* [–], Kraków 1594.
- Semkowicz Władysław, *Przysięga na słońce. Studium porównawcze prawno-etnologiczne*, Lwów 1916, w: *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, t. 2, Lwów 1916, s. 305–377.
- Semkowicz Władysław, *Wywody szlachectwa w Polsce XIV do XVII w.*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie” 3, 1911–1912.
- Senkowski Jerzy, *Skarbowość Mazowska od końca XIV wieku do 1526 roku*, PWN, Warszawa 1965.
- Silving Helen, *The Oath: I*, „The Yale Law Journal” 68, 1959, 7, s. 1329–1390.
- Sobotka Roman, *Powolywanie władcy w Rocznikach Jana Długosza*, Liber, Warszawa 2005.
- Statuta inclyti Regni Poloniae recens recognita et emendata*, Cracoviae 1532.
- Statuty Kazimierza Wielkiego*, cz. 2: *Statuty wielkopolskie*, wyd. Ludwik Łysiak, PWN, Warszawa–Poznań 1982 (Studia nad Historią Prawa Polskiego, 22).
- Studia Culmensia historico-juridica czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1–2, red. Zbigniew Zdrójkowski, UMK, Toruń 1988–1990.
- Sucheni-Grabowska Anna, *Zygmunt August – król polski i wielki książę litewski (1520–1572)*, Universitas, Warszawa 2010.
- Szcząska Zbigniew, *Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku*, CPH 20, 1968, 1, s. 93–124.
- Szczerbic Paweł, *Ius Municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. Grzegorz M. Kowalski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011.
- Szczotka Stanisław, *Stosowanie przysięgi na słońce w polskim sądownictwie wiejskim XVIII wieku*, CPH 2, 1949, s. 452–458.
- Uruszczak Waław, *À propos „Uwag o stanie nauk historycznoprawnych”*, „Państwo i Prawo” 65, 2010, 9, s. 106–111.
- Uruszczak Waław, *Korektura praw z 1532 roku. Studium historyczno-prawne*, t. 1, PWN, Warszawa–Kraków 1990 (Zeszyty Naukowe UJ 966 / Prace Prawnicze 135).
- Uruszczak Waław, *Sejm w Radomiu z 1505 roku i konstytucja nihil novi*, CPH 57, 2005, 1, s. 11–25.
- van Caenegem Raoul C., *Methods of Proof in Western Medieval Law*, w: *Legal History. A European Perspective*, red. Raoul C. van Caenegem, The Hambledon Press, London 1991, s. 71–113.
- Willen Richard S., *Rationalization of Anglo-Legal Culture. The Testimonial Oath*, „The British Journal of Sociology” 34, 1983, s. 109–128.
- Wolff Adam, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi (1370–1526)*, Ossolineum, Wrocław 1962.
- Zakrzewski Andrzej B., *Czemu ma obecnie służyć historia prawa, co jej grozi?*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 10, 2011, s. 35–46.
- Zaremska Hanna, *Iuramentum Iudeorum – żydowska przysięga w średniowiecznej Polsce*, w: *E scientia et amicitia. Studia poświęcone Profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciopięćciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, kom. red. Marcin Drzewiecki, IINiSB UW – WSH, Warszawa–Pułtusk 1999, s. 229–243.

Zbiór aktów do historii ustroju sądów prawa polskiego i kancelaryi sądowych województwa krakowskiego z wieku XVI–XVIII, wyd. Stanisław Kutrzeba, AU, Kraków 1909 (Archiwum Komisji Prawniczej, 8/2).

Zdrójkowski Zbigniew, *Korektura pruska – jej powstanie, dzieje oraz jej rola w historii polskiej jurysdykcji i myśli prawniczej (1598–1830)*, CPH 13, 1961, 2, s. 109–157.

Zimmermann Reinhard, *Dziedzictwo Savigny’ego. Historia prawa, prawoznawstwo porównawcze i kształtowanie się europejskiej nauki prawa*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 14, 2005, 1, s. 38–48.

Żydowski Adam, *Potioritas et nonnullae disunctionis iuris*, Varsaviae 1631.

Biogram: Adam Moniuszko, dr hab., adiunkt na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego; obszary zainteresowań: funkcjonowanie koronnego sądownictwa szlacheckiego oraz prawa ziemskiego w XVI–XVII w., prawo i ustrój Mazowsza w XVI–XVII w.; kontakt: a.moniuszko@wpia.uw.edu.pl.